

Katona Csaba:

DEÁK FERENC BALATONFÜREDEN

(Egy sétány elnevezésének anatómiája)

1865-ben nagyszabású ünnepségre készülődött a füredi fürdő: ekkor avatták fel a Balaton partján húzódó új sétányt, a mai Tagore-sétány elődjét. Az első, modern értelemben vett füredi útikönyv írója, Jalsovics Aladár bencés szerzetes szavait idézve: „A Balaton lecsapolása által nyert terület 1865-1866-ban derűs sétánnyá alakítottatott, [...] a vendégek legkedvesebb sétahelye, különösen az esti órákban.”¹ A kiépített kőpart, illetve az azon húzódó sétány 7288 forintjába és 81 krajcárjába került² a fürdőtulajdonos bencés apátságnak,³ az avatásnak pedig ugyancsak megadták a módját: július 27-én az esti órákban a parton 150 főre megterített asztal várta a meghívott vendégeket.⁴ A sétányt a korszak egyik legismertebb — és akkor talán legnépszerűbb — politikusáról, az aznap Füredre érkező Deák Ferencről⁵ nevezték el ünnepélyes külsőségek közepette: „A lakoma vig zene hangjai, s a Balatonon rendezett diszes tűzijáték fénye mellett folyt s midőn vége felé járt, a tihanyi konvent tisztelt, őszhajú adminisztrátora fölemelé poharát s lelkes szavakkal felköszönté Deák Ferencet, mint az új sétátér keresztatyját.”⁶

A sétány egészen 1957. július 22-ig viselte Deák nevét: ekkor a füredi tanács a két háború között a Balatonnál is megfordult nagy hindu költőről, Rabindranath Tagoréről keresztelte azt el.⁷ Azóta Deák Ferencnek, a reformkor nagy politikusának, a passzív ellenállás vezetőjének, a kiegyezés előkészítőjének, a „haza bölcsének” nincs emlékhelye Balatonfüreden, pedig, ahogy Zákonyi Ferenc már 1988-ban leszögezte: „Deák Ferenc [...] megérdemelné, hogy Füred ne felejtse el végleg.”⁸ Annál is inkább, mert Deák éppúgy Zala megyei volt (Söjtörön született, majd hosszú ideig Kehidán élt), mint ahogy Zalához tartozott Balatonfüred is, amelyet csupán a második világháborút követően csatoltak át a teljes Balaton-Felvidékkel egyetemben Veszprém megyéhez.

A kérdés manapság aktuálisabb, mint valaha: ebben az évben országsszerte folynak a megemlékezések Deák Ferencről, mivel a nagy politikus éppen kétszáz évvel ezelőtt, 1803-ban látta meg a napvilágot. Az évforduló kapcsán tán nem érdektelen számba venni, hogy élete során milyen szálakkal kötődött Deák Ferenc a Balaton-part neves fürdőhelyéhez, és miként érdemelte ki, hogy a fürdő újonnan létesített sétányának 1865-ben éppen ő legyen a névadója?

Hírességek fürdőhelye

„...ahol másfélszázad alatt mindenki megfordult, aki számottevő tudós, író, politikus, szépasszony vagy széplány volt szerte a hazában ...”⁹ —jellemezte Füredet Palóczy Edgár 1940-ben. Olyan híresség ugyanis, aki megfordult Füreden, sőt törzsvendég volt ott, jónéhány akadt a 19. század folyamán, így annál inkább jogos a kérdés: miért éppen Deák? Tény, hogy a Füredről a köztudatban élő képhez máig hozzátartozik az ismert személyiségek jelenlétének emléke, visszaemlékezések, újságcikkek, teljesen érthető módon, elsősorban velük foglalkoztak. Ezt számos példa igazolja. Hrabovszky Dávid pl. már 1827-ben szükségesnek látta megemlíteni néhány ismertebb személyiség jelenlétét: „Hazánk tudományos egének több tsillagaival, Kisfaludy Sándorral,¹⁰ Vitkovittsal,¹¹ Fáy-al,¹² lehete szerentsém esmerkedni. Személyesen tisztelhetjük ismét Super Kist¹³ is, az igaz érdemnek egy remekét.”¹⁴ 1842-ben a *Regelő* Kossuth Lajos Füreden időzéséről számolt be: „Az érdekesebb vendégek közül

Kossuth Lajos, a Pesti Hírlap szerkesztője minden szemet és szívet magára vonz."¹⁵ 1912-ben, tehát már a 20. században a *Balatonfüredi Hírlap* harmadik száma az első oldalán számol be Vaszary Kolos¹⁶ esztergomi hercegprímás Füredre érkezésétől: „Az isteni gondviselés kegyelméből már eddig is magaskorú főpásztor mindnyájunk igaz örömeire igen jó színben s friss kedélyre valló mosollyal szállt ki szalónkocsijából s igen szívélyesen és szeretetre kötelező figyelemmel viszonzta a tiszteletére kivonul közönség discret éljenzését. [...] Lingt Valérián fürdőigazgató is üdvözölte, — mint Balatonfüred legelső és legméltóbb vendégét.”¹⁷ A tóróól több mint fél évszázadon át tudósító hosszú életű kaposvári újságíró, Roboz István (1824-1916) pedig az alábbi sorokat vetette papírra kilencven éves fejjel: „Legközelebb harmadfél méteres vászonra festem meg olajba Füredet, hol 46 évig üdültem, szórakoztam, s ott láttam játszani Lendvayt,¹⁸ Egresit¹⁹ [...] Deákot!”²⁰

A fürdő vezetősége és a fürdővendégek egyaránt figyelemmel kísérték egy-egy közismert személyiség fürdői jelenlétét. Ezzel kapcsolatosan Berzeviczy Albert jegyzett le egy feltűnést keltő — ám jellemző — esetet: „Az ötvenes évek elején Szinyeiné Balatonfüreden azzal vonta magára a figyelmet, hogy a sétányon járó Vörösmarty [Mihály] előtt térdre borúlva, kis leánya számára az áldását kérte.”²¹ A hírességek füredi jelenlétét számon tartotta a korabeli közvélemény is: a fürdőn törzsvendégnek számító Wesselényi Miklóssal több levelet váltó (s a báróba gyaníthatóan titkon szerelmes) Kölcsey Antónia, Kölcsey Ferenc unokahúga a tiszántúli Szatmárcsekén is értesült a báró Füreden létéről: „Méltóztassék megbocsátani Nagyságod, hogy alázatos köszönetem drága soraira ily későn érkezik: mert elébb tettem volna e kedves kötelességet, de meghallánk, hogy a füredi fürdőbe töltendi Nagyságod a nyarat.”²²

A fennmaradt füredi vendégnévsorok alapján — a teljesség igénye nélkül — néhány évre vonatkozóan érdemes megemlíteni néhány nevet azok közül, akiknek fürdői jelenléte vagy kortársaik szemében, vagy az utókor szemszögéből érdekes és vonzó lehetett (ezúttal eltekintve az olyan helyi prosperitásoktól, mint pl. a Szentgyörgyi Horváthok, a Hertelendyek, vagy a főnemes Zichy, Festetich stb. családok tagjai).

1840: Valero Antal, Perczel Mór, Petrich András (ez a katona, aki 1809-ben Kisfaludy Sándor oldalán harcolt, azzal írta be a nevét Füred történetébe, hogy az 1810-es, '20-as és '30-as években rendszerint Füreden nyaralt és az akkori állapotokat több — vitatott művészi értékű — akvarelljében örökítette meg), Deák Antal, Ráday Gedeon, Kisfaludy Sándor, Toldy (akkor még Schedel) Ferenc, Rózsavölgyi Márk, Pollack Mihály, Heckenast Gusztáv.

1841: Perczel Mór, idősebb Lendvay Márton, Petrich András, Vigyázó Ferenc, Rómer Flóris, Zichy Ödön, Kis János.

1852: Ferenc József, Valero Antal, Ramasetter Vince, Svastich Károly, Czuczor Gergely, a Ponori Thewrewk család több tagja, idősebb Lendvay Márton, Kerkápoly Károly, Lo Presti Lajos.

1857: Rimely Mihály, Vahott Imre, Albrecht főherceg, Ferenc József.

1863: Ballagi Mór, Rimely Mihály, Ozoray Árpád, Jókai Mór, Vaszary Kolos, Vajda János, Bajza Jenő, Vas Gereben, Lonovics József.

1868: Klapka György, Jókai Mór, Andrassy Gyuláné, Kubinyi Ágoston, Szokoly Viktor, Vaszary Kolos.

1869: Jókai Mór, Ramasetter Vince, Vaszary Kolos, Rónay Jácint, Auer Lipót, Horváth Boldizsár.

1872: Kreuzs Kriszosztom, Frei Gyula, Kerkápoly Károly, Jókai Mór, Csemegy Károly,

Roboz István, Edvi Illés Gyula, Szigligeti Edéné, Vámbéry Ármin, Vaszary Kolos.

1884: Sziklay János (a Balaton Egylet titkára), Kállay Béni, Klapka György, Fraknói Vilmos, Vaszary Kolos, Roboz István, Brázay Kálmán, Szekrényessy Kálmán, Jókai Mór, Thaisz Elek, Porzsol Kálmán, Rónay Jácint, Prielle Kornélia, Lonkay Antal, Eötvös Károly, Beöthy Zsolt.

1908: Buday Ilonka, Baumann Jenő (Budapest polgármestere), Kiss József, Vaszary Kolos, Kohl Medárd, Rubinek Gyula, Fehér Ipoly, Kéthly Károly, Halbig Ciprián, Sörös Pongrác, Roboz István, Mangold Gusztáv, Lipót Szalvátor főherceg, Zsilinszky Mihály

1916: Bárdos Artúr, Halbig Ciprián, Kránitz Kálmán, Bartos Gyula, Ivánfi Jenő, Marczali Henrik, Kohl Medárd, Vázsonyi Vilmos, Blaha Lujza, Beöthy Zsolt, Kéthly Károly, Zwack Miksa, Brázay Zoltán, Gózon Gyula felesége.

A füredi fürdőzés: családi hagyomány Zalában

A felsoroltak között ugyan egyszer sem bukkan fel Deák Ferenc neve, ott van azonban valaki másé: Deák Antal (1789-???) zalai alispáné, Deák Ferenc idősebb bátyjé,²³ a reformkori Zala vármegye e jeles — és az utókor által ugyancsak méltatlanul elfeledett — személyiségé, aki rendszeresen megfordult a fürdőn: „...mert ha Antal otthon volt is, nyaranként rendszeren elment B[alaton].-Füredre”²⁴ — írta Deák Ferenc életének egyik első monográfiája, Ferenczy Zoltán a „haza bölcse” bátyjának fürdőrejárásáról. Az erdélyi Újfalvi Sándor (??-??), aki 1831-ben az orvosok tanácsára készült Füredre, hogy gyengélkedő felesége ott keressen gyógyulást, szintén a fürdőhelyen találkozott Deák Antallal, és emlékirataiban hosszabban írt a vele, valamint Kisfaludy Sándorral kötött ismeretségéről.²⁵ „...bátyám Füredre megy négy hétre, s eddig a gazdaságot én vezetem.” — e szavakat pedig maga Deák Ferenc vetette papírra Kossuth Lajoshoz Kehidán írt, 1840. június 27-én kelt levelében.²⁶

Nincs ebben semmi meglepő: Füred a reformkor idején a dunántúli, és ezen belül is a Zala megyei nemességnek kedvelt, rendszeresen látogatott fürdőhelye volt. Füred ugyanis a 19. század '60-as, '70-es éveivel bezárólag erősen regionális jellegű fürdő volt: a legtöbben az ország szívéből, Pest-Budáról, Pest megyéből és néhány dunántúli vármegyéből keresték fel.²⁷

Ez a fürdővendégek számára is nyilvánvaló és természetes volt: „Balaton-Füred s a Balaton gyönyörű tája, kivált Anna-nap körül, az ország vagyonosabb és nevezetesebb családainak, s a környék és szomszéd megyék lakóinak mulató és egészségedző helye volt.”²⁸ Horváth Bálint bencés szerzetes a fürdőről írt, 1848-ban megjelent munkája is említést tesz erről a tényről: „...nem csak a legnevezetesebb fürdő helyek egyikévé: hanem a szomszéd Veszprém, Fejérvár, s Pest megyei lakosság igen látogatott mulató helyévé is növekedett.”²⁹ Huszár Imre fürdői albumában 1863-ban a nyugati országrész fürdőjeként határozza meg Füredet: „Kevés család van Magyarország nyugati részében, mely be merné vallani, hogy nem töltött legalább egy nyarat Füreden. Ez nálunk a bontonhoz tartozik.”³⁰

Ez a regionális jelleg a „régii” századvégen már csökkenőben volt, de igazán levetközni még akkor nem tudta Füred. A legtöbb vendéget adó városok listáján a 19. század egésze folyamán mindig Pest-Buda található az élen, majd Veszprém, Győr, Pápa,³¹ Székesfehérvár, Nagykanizsa és Bécs következtek felváltva.³² Az 1840-es, de még az '50-es és '60-as években a legtöbb kisebb település, ahonnan ketten-hárman felkeresik Füredet a Dunántúl néhány megyéjéből kerül ki: Zala, Veszprém, Vas,³³ Fejér, Somogy, Tolna és Bács megyéből, valamint a Pest-Buda vonzáskörzetéhez tartozó Pest megyéből.

Szemléletesen érzékelteti ezt az a táblázat, amelyen 12 évet érintően látható összesítve, illetve évenként, hogy a fent említett megyék hány helységéből érkeztek vendégek Füredre.³⁴ (Mindezt érdemes összevetni azzal, hogy a Kisfaludy-féle színház létrejöttét,³⁵ mint testület, Zala, Bács,³⁶ Veszprém és Vas vármegyék támogatták anyagilag³⁷ és Tolnában is tekintélyes összeg gyűlt össze adakozások révén³⁸).

Megye / év	1840	1841	1852	1857	1863	1868	1869	1872	1884	1908	1916	Össz.
Zala	27	32	30	21	16	19	16	23	22	14	28	105
Somogy	21	22	38	28	20	28	21	26	27	9	25	102
Veszpr.	31	33	33	24	23	16	17	25	18	17	14	87
Pest	7	6	16	7	11	10	16	17	16	18	22	75
Fejér	13	15	12	9	9	12	14	15	11	7	17	52
Tolna	4	9	11	8	16	17	15	16	14	9	11	48
Vas	10	9	12	5	4	7	7	7	10	5	11	42
Bács	13	12	9	5	3	13	8	5	8	6	8	33

Pihenni, gyógyulni, társaságot keresni, ismeretséget kötni³⁹ jártak ide az emberek. Egészen természetes volt, hogy jelesebb politikusok, művészek, arisztokraták, esetenként még az uralkodóház tagjai is felkeresték⁴⁰ a legelső magyar fürdők egyikeként számon tartott Füredet és körükkel, valamint az ott társaságukhoz csatlakozókkal a pihenés mellett politikai természetű vitákat is folytassanak, terveket szőjenek, akár úgy is, hogy Füred előre megbeszélte találkahely volt. Alapjában véve azonban a fürdőn időző politikusok többsége is — másokhoz hasonlóan — eredendően rendeltetésszerű használat céljából utazott Füredre. Így történhetett pl., hogy 1840 nyara egyaránt Füreden találta Zalából Deák Antalt és azt a Forintos Györgyöt is, aki főszerepet vitt a zalai liberális követutasítás megbuktatásában 1843-ban s így abban is, hogy Deák Ferenc akkor nem vállalta a követséget⁴¹ az 1843-44-es országgyűlésen. De kiválóan példázza ezt Csány László⁴² esete is: „Testi kínjainak enyhítésére gyakran kereste fel a kor ismert gyógyfürdőit. [...] A Balaton zalai partján fekvő Balatonfüred savanyúvizét évenként meglátogatta, itt ismerkedett össze az ellenzék legtöbb vezetőjével.”⁴³

Deák Ferenc a reformkori Füreden

Hogy a sok mindenben bátyja nyomdokain járó Deák Ferenc maga mikor járt először Füreden, ezt pontosan nem lehet meghatározni. Az 1830-as években azonban már kétségtelenül törzsvendégnek számított a fürdőn. 1836-ban pl. báró Wesselényi Miklóssal,⁴⁴ a reformkori magyar politikai ellenzék egyik vezéralakjával járt Füreden. Részt vettek az akkor már híres Anna-bálon is, majd pedig, „...másnap alig bírtak kitérni egy fáklás zene elől.”⁴⁵ E füredi tartózkodásának emléke az a fürdőn datált levele, amelyet Deák 1836. július 30-án írt Kossuth Lajosnak az aktuális politikai kérdésekről.⁴⁶

E tartózkodás alatt Wesselényi és Deák hasonlóan könnyed életvitelt folytattak, mint bármelyik másik fürdővendég (már akinek pénztárcája megengedhette ezt). A vízen vacsoráztak nagy társaságban, miközben a partról röppentyűket (tűzijáték) eregettek

tiszteletükre, majd amikor az este közeledett, a társaságukban lévő hölgyeket partra tették, a férfiak pedig tovább pezsgőztek. Deák komolyságában is derűs egyéniségét kellőképp jellemzi egy ekkor megejtett tréfája: a kiürült pezsgős és boros palackokat a Balaton vizébe eresztették, de előbb beléjük „...Deák által írt homályos tartalmú czédulákat fojtottak, hadd törje fejét, ha netalán valami csendőri kézbe kerülnek.”⁴⁷

Ez a szellemes ötlet megvilágítja Deák reformkori füredi időzéseinek két talán fő szegmensét: részben azt, hogy ott időző politikustársaival (függetlenül attól, hogy Füred előzetesen megbeszélte találkahely volt-e, vagy véletlenül találkoztak ott), a fürdőn is rendszeresen folytattak politikai tartalmú megbeszéléseket, részben pedig azt, hogy ezek a találkozások és tárgyalások a császári udvar éber szemű titkosrendőreinek figyelmét sem kerültk el — amivel viszont Deákék voltak tisztában, mint azt a fenti kis történet kiválóan példázza.

Tábori Kornél *Titkos Jelentések Balatonfüredről. Hogyan dolgoztak a régi kémek?* c. írásában tárgyalja részletesebben, hogy a reformkorban bizony a bécsi udvar kémei is sűrűn megfordultak Füreden a reformellenzék ott időző politikusai nyomában. Több konkrét példát is hoz erre, így pl. 1837-ből: „Meghívta augusztus 19-re Deákot, továbbá Eötvöst,⁴⁸ Klauzált⁴⁹ és másokat is. Furcsa magyar tüntetés volt az üvegházban. Széchenyiné Berzsenyi [Dániel] verseit szavalta, a gyermekek pedig Bajza [József], Kölcsey [Ferenc] és Vörösmarty [Mihály] strófáit. [...] Mindenütt magyar láz és osztrák szidalom.”⁵⁰ Valamivel realisabb képet mutat egy higgadt hangvételű kémjelentés 1838-ból: „Az ellenzéki párt tagjai közül Füreden tartózkodtak: Ráday gróf⁵¹ Stullerral,⁵² Benyovszky Péter,⁵³ Csány [László], Salamon, Fiáth Ferenc,⁵⁴ Putlány báró, Vörösmarty [Mihály], Bártfay [László],⁵⁵ Tóth Lőrinc,⁵⁶ a zalai Dőry és a gyorsíró Hajnik [Károly],⁵⁷ aki Salamonnal jött.”⁵⁸

Bár a második idézett kémjelentés nem említi — az elsővel ellentétben — Deák Ferenc nevét, fenti példáink talán kellőképp érzékeltetik, milyen sajátos humor munkált Deákban, amikor vízre tette azokat a bizonyos palackokat...

Deák egy évvel később, 1837-ben ismét találkozott Wesselényivel Füreden. Széchenyi István gróf naplója rögzítette, hogy a báró kifejezetten a Deákkal és másokkal megéjtendő találkozó reményében igyekezett a fürdőre: „Wesselényi Füredre, hol Deák, Madarász és társai várják.”⁵⁹

A Széchenyi által említett Madarász a 19. századi Magyarország hosszú életű politikai testvérpárja, Madarász József (1814-1915) és László (1811-1909) közül az előbbi, aki saját bevallása szerint történetesen épp Füreden ismerkedett meg a reformkori Zala vármegye két vezéralakjával, Deák Ferencsel és Csány Lászlóval: „Egyik napon a Balaton tavától az ivókút körüli sétahelyre megyek fel, s látom, hogy a fák árnyában ott ül egy helyt Patay⁶⁰ harmad magával. A mint hozzájuk közelgek, elébem siet, karon fog, az ülőkhöz vezet, megismertet bennünket. S íme, ott ült társainak egyike a vállasabb, vaskosabb Deák Ferenc, a másika magasabb soványos Csányi László.”⁶¹

De nem csak Madarász József volt az, aki Füreden találkozott először személyesen Deákkal. Idézzük Rónay Jácint (1814-1889), a tudós győri bencés szerzetes naplóját: „Első állomásunk Balaton-Füred vala, s azon néhány óra, melyeket Füreden tölték, mindenkorra élni fog emlékezetemben; mert itt találkoztam először Kisfaludy Sándorral, Deák Ferencsel és Horváth János püspökkel.⁶² Ott ült a nevezetes három férfiú a sétány egyik padján: Kisfaludy komolyan, Deák derülten, Horváth elégülten. Tisztelegtünk, Leo atya bemutatott: „Ön filozófus, mondá Horváth, micsoda auctort követtek?” — Én azt hívém, hogy a püspök úr azon görög vagy német rendszert

kérdezi, melynek hívei valánk, s hűledezve már-már azt feleltem, hogy Socratest, mert a régi bölcsök közt csak ezt tartottuk jóra való embernek: midőn Deák kisegített a hínárból, s azt jegyzé meg: Ugyebár írásból tanultak? — Igen, volt az én válaszom, s ez megmentett a nevetséges választól, mely már ajkamon lebegett.”⁶³

Az 1840-es években Deák továbbra is rendszeresen megfordult Füreden. 1845-ben június 29-én pl. szintén Füreden tartózkodott.⁶⁴ Hogy akkor nem maradt tovább, abban talán az is szerepet játszott, hogy nem találkozhatott azokkal, akiknek társaságát megszokta a fürdőn. Wesselényi Miklóshoz Kehidáról, 1845. július 13-án kelt levelében csak röviden emlékezett meg balatoni tartózkodásáról: „Két napot Füreden töltöttem, hol vendég igen kevés volt.”⁶⁵

Egy évvel később, 1846-ban viszont jóval hosszabb időt töltött el a Balatonnál, ezúttal azonban meglehetősen prózai okok szólították őt Füredre, s marasztották ott hosszabb időn át. Deák a fürdő gyógyerejét akarta igénybe venni, mert többféle kellemetlen betegség is gyötörte, amelyek miatt több orvossal is konzultált, akik gyógyfürdőt javasoltak bajai enyhítésére, konkrétan épp Füredet. Deák Kehidáról még tavasszal (április 9-én) levélben értesítette szándékáról állandó füredi „nyaralótársát”, Wesselényit: „Füredet tanácsolták valamennyien [...], fogadtam tanácsukat s a nyáron egy két hetet Füreden töltök.”⁶⁶ Ez az „egy két hét” aztán hosszabbra nyúlt, Deák 1846-ban júniustól egész augusztus elejéig Füreden időzött és kúrálta magát.⁶⁷ E hosszabb tartózkodás során pedig arra is futotta idejéből, hogy részt vegyen az abban az évben átadott füredi Kerektemplom fölavatásán.⁶⁸

Azonban vagy orvosai adtak neki rossz tanácsot, vagy a füredi savanyúvíz gyógyerejében hibádzott valami abban az évben, mert Deák egyáltalán nem találta meg a kívánt enyhülést kedvelt fürdőhelyén. Nem sokkal hazatérése után már így írt Kehidáról 1846. augusztus 17-én Kossuth Lajosnak fürdői időtöltéséről „Füred nékem semmit nem használt.”⁶⁹

Nem sokkal később, szeptember 12-én Wesselényit is levélben kereste meg és neki is elpanaszolta balul sikerült kúrája eredményét (pontosabban eredménytelenségét): „Augusztus elején jöttem meg Füredről, hol egészségem semmit nem javult. Két leveledet akkor egyszerre adták kezembe, mert embereim itthon nem tudták, mikor jövök Füredről haza, s nem küldötték utánam a leveleket.”⁷⁰ Deák utóbbi megjegyzése azt sejteti, hogy ha hasznosabbnak ítéli a kúrát, akkor tovább is szívesen maradt volna a fürdőn. Végül azonban a füredi tapasztalatok nyomán Moritz Strahl berlini orvoshoz fordult levélben, aki József nevű öccsét sikerrel gyógyította korábban.⁷¹

Deák azonban nem lett hűtlen Füredhez a balul sikerült fürdőlátogatás ellenére sem. Hogy mennyire magénak érezte a fürdőhelyet, az kiderül abból is, hogy — javító szándékkal — maga is javaslattal élt annak fejlesztése kapcsán. A füredi fürdő tulajdonosa, a bencés rend az 1830-as évek végén nyitotta meg az ún. *Panaszok, javítások, szépítések, javaslatok jegyzőkönyvét*. Ez nagyjából a ma is használatos panaszkönyveknek megfelelő füzet volt, ahova azonban a vendégek panaszai mellett jobbító szándékú javaslatokat is bejegyezhatték. A „panaszkönyv” eredetije az 1950-es évek során ismeretlen helyre került, tartalmának rekonstruálása az azt megelőző időkben készült tanulmányok révén lehetséges.⁷² Így pl. egy Hegedűs Zsigmond nevű vendég az alábbiakat jegyezte fel: „Kívánnám, hogy a főidény elmulván tüstént az itt volt vendégeknek száma újságok által nyilvánosságra tétetnék, sőt az itt volt vendégeknek neve is ki is nyomtatva megszerezhetők volnának.”⁷³ E „panaszkönyvben” volt megtalálható valamikor Deák Ferenc bejegyzése is, amelyben többekkel egyetértésben azt javasolta, hogy legyen

bejárás a sétaterről is a boltokba.⁷⁴ Deák egy ízben még 1849 nehéz esztendejében is felbukkant Füreden. Akkor, amikor Noszlopy Gáspár (1821-1853) Somogy megyei kormánybiztos, a „19. század legbátrabb embere”, a Balaton északi partjára átkelve Somogyból, Füreden ütötte fel főhadiszállását augusztus elején.⁷⁵ Ő tekintélyes számú vendéget talált itt, amiről testvére is megemlékezett: „Az itt előttünk mulatozó urak, kardcsörtető tisztviselők és úriasszonyok, akik már elparentálták a forradalmat, most Noszlopyék kedvébenjártak. Volt tánc, zene és egyéb szórakozás. [...] Mintha előérzetök sugallta volna, hogy magukat részegítő örömeknek adják át, mert utoljára van szerencséjük e honi paradicsom látásában örvendeni.”⁷⁶

Deák azonban természetesen nem volt ott e fürdővendégek között. Ám Noszlopyhoz Füreden csatlakozott előbb Fejér vármegye alispánja ötszáz katonával, majd a Kisfaludy gőzös fedélzetén Fejér és Tolna vármegyéből érkezett újoncok jöttek Füredre.⁷⁷ Másnap, 10-én Noszlopy Füredre hívta össze a Zala megyei bizottmányi ülést, hogy anyagi segítséget és további újoncokat kérjen, ám hiába, ezeket nem kapta meg.⁷⁸ Ismert, hogy aznap többen Keszthelyről a Kisfaludy fedélzetén érkeztek Füredre e tanácskozársra és a hajó fedélzetén ott volt Deák Ferenc is.⁷⁹

A szabadságharc után

Az oly sok mindenben vízvázasztónak bizonyuló 1848-49. évi forradalom és szabadságharc, valamint ennek leverése — amint az köztudott — Deák Ferenc életében is döntő változásokat hozott. Deák eladta a család kehidai birtokát és Pestre költözött, ahol figyelmét számos különböző irányultságú dolog kötötte le, így pl. az 1855-ben elhunyt Vörösmarty Mihály leányán, Ilonán - később Széli Kálmán (1845-1915),⁸⁰ az 1899-1903 közötti kormány miniszterelnökének felesége — annak gyámajjaként próbált segíteni: témánk szempontjából e kapcsolat érdekessége, hogy Deák Vörösmarty Ilonával is megfordult Füreden.⁸¹

Deák fürdőre járási kedve ugyanis nem csappant meg a forradalom és szabadságharc leverése után sem. Olyannyira nem, hogy még külhoni fürdőkbe is ellátogatott, így pl. a híres csehországi fürdőhelyek egyikébe, Marienbadba (mai nevén: Mariánské Lázně).⁸² Ez a fürdő 1821-től egészen haláláig a nagy német költő, Johann Wolfgang Goethe kedvenc fürdője volt (korábban az ismertebb Karlsbadot, a mai Karlovy Varyt kedvelte a költőfejedelem): „...figyelme a fürdőhelyként épp akkoriban felvirágzó Marienbad felé fordult, s többször kirándult az Eger melletti Kammerbergre.”⁸³ A költő Marienbadról írva szinte tételesen sorolja fel a kellemes fürdőhelyi időtöltés ismérveit: „Pompás szállás, barátságos házigazdák, jó társaság, csinos leányok, muzikális műkedvelők, kellemes esti szórakozás, remek étkezés, új, jelentős ismeretségek s újra megtalált régiiek, könnyű atmoszféra, kétezer párizsi lábnyi magasság a tenger felett, klastromi lakomák stb. mind hozzájárult, hogy a három hétig tartó szép időt teljesen kihasználhattam, élvezhettem.”⁸⁴

Ide, erre a fürdőhelyre látogatott el Deák Ferenc 1857-ben, amint azt a sógorához, Tarányi-Osterhuber Józsefhez Marienbadban írt levelének július 21-én papírra vetett sorai is tanúsítják „Két nap óta használom a vizet; lótok-futok, keveset alszom, s oly fáradt vagyok, mintha megverték volna.”⁸⁵

Amint az idézetből is kiderül, Deákot, Goethevel ellentétben, korántsem a friss levegő vagy a víg társaság vonzotta a csehországi fürdőre: őt bizony ezúttal is az egészsége kényszerítette a gyógyvíz használatára. Talán nem is eredménytelenül, mert 1860. március 5-én Pestről így írt Pulszky Ferencnek⁸⁶ egy esetleges újabb csehországi

fürdőlátogatásról: „Én is fürdőbe készülök. [...] talán június végével megyek valamelyik fürdőbe. Még teljes bizonyossággal nem tudom, hová, de valószínűleg Marienbadba.”⁸⁷

Ám Deák nem lett hűtlen Füredhez sem, azonban 1848-49 után elsősorban erőteljesen politikai színezetű közéleti szerepvállalásával tűnt ki a fürdőhelyen. Különösen fontos szerepet játszott abban, hogy 1860-ban Kisfaludy Sándornak szobrot állítsanak Füreden. A kezdeményezés Zala megyéből indult, de 1857-ben már országszerte folyt a gyűjtés, hogy az 1844-ben elhunyt költőnek szobrot állítsanak kedvelt fürdőhelyén. A szoborbizottság még az évben megalakult, elnöke Deák Ferenc sógora, Tarányi-Oszterhuber József volt, aki engedélyt kért a gyűjtésre és a szobor felállítására. Az első adomány a Zala Megyei Nemesi Alapítványból származott: ez jórészt Deák Ferenc közbenjárásának volt köszönhető.⁸⁸

Az eredeti terv az volt, hogy Kisfaludy nyughelyén, Sümegen állít emlékművet a megye, de mivel oda az akkori veszprémi püspök, Ranolder János⁸⁹ szándékozott emléket állítani a költőnek, végül a döntés született, hogy a szobor „Zala legkitűnőbb helyei egyikén, a b[alaton].-füredi fürdőhelyen” álljon.⁹⁰ A szobrot végül Züllich Rudolf (1813-1890) szobrász készítette el, akivel Deák rendszeresen tartotta a kapcsolatot. Sógorának pl. így írt Pestről 1858. május 15-én: „Megyek pedig, ha Züllich tud biztosítást venni, vele Füred felé, hogy ő is megnézhesse a szobrot.”⁹¹

El is ment Züllichhel Füredre: „A szobor felállítására kijelölt helyet Züllich szobrásszal a m[ájus]. hó 24-én odaérkezett Deák Ferenc is megsejmelte.”⁹²

Deák 1859. szeptember 22-én Pusztaszentlászlóról ugyancsak a szobor ügyében írt Koppány Ferenc főadószedőnek, Zala későbbi első alispánjának: „Hertelendy Károly⁹³ azt írta sógoromnak, hogy a Kisfaludy szobor már Füreden van, s még e hónapban fel fog állíttatni, hogy tehát a szerződésnek, melyet Züllich nem pontosan tartott meg legalább a kikötött határ időre nézve, Ti részletekről szorosán eleget tehetesetek, és Züllich a ki alkudott öszvegnék utolsó harmadát a szobor felállításakor megkaphassa.”⁹⁴

Kevésbé ismert tény, hogy bizonyos — pénzügyi természetű — kellemetlensége is akadt Deáknak a szobor kapcsán. Idézzük hosszabban őt magát: „Züllich szobrász a múlt héten nálam lévén el mondta: hogy a szobor felállításakor néki járó harmadik részletet meg kapta, de azon urak, kik a szobor fel állításához ki voltak küldve, tőle 83 pengő forintokról egy kötelezvényt vettek, ő nem tudja minő számításból. [...] Merthogy a tavasszal a pénz értéke a háborús idők miatt még ingatagabb volt, mint máskor, s [...] lehessen tartani: hogy mire a szobor fel állíttatik, a Züllichnek járó 1750 f[orint] 35 xr[ajcár] osztrák érték valóságos értéke igen csekélyre olvad le, én azon 1750 f[orint] 35 xr[ajcár] oszt[rák] értékű papír pénzen aranyakat vettem az akkori Cursus szerint 334 darabot, ezen összeg volt egy értékű az 1750 f[orint] 35 x[rjácár]ral. Züllich pedig kötelezte magát: hogy ő a 334 d[ara]b arannyal meg fog elégedni, még akkor is, ha az aranyak ára a fel állításig alább szállana és így akkor az a néki járó 1750 f[orint] 35 xr[ajcár] o[sztrák] é[rtéket] fel nem ütné. Így Züllich is biztosítva lett a pénz ingatagsága ellen; nekem sem okoztatott semmi kár, mert ha az 1667 f[orint] B[ank] valutát mi neki még járt nem váltottam volna aranyakba, hanem papirosban tartottam volna magamnál, az csak 1667 f[orint] maradt volna, és így is csak azon 1667 f[orint] fordított az aranyak meg vételére, mellyekkel Züllich ki elégíttetett. Nem értem tehát minő számításal hozták ki azon urak hogy Züllichnek 83 forintot vissza kell fizetni. Én néktek az egész számítás le is írtam, szóval is el mondtam. De írást is adtam Züllichnek: hogy ő a harmadik részlet fejében járó 1667 forint helyett 334 darab aranyat fog kapni, s meg vártam volna: hogy ezen iratom általatok is respectáltassék, s ha hibáztam volna a számításban,

az iránt vélem vessetek számot, s nagyon restellem: hogy azon urak a magok hibás számításával engem compromittáltak Züllich irányában. [...] Épen midőn e levelet írom, lép be hozzám Züllich, s mutatja a végzést, mely mellett néki a 83 forintos kötelezvény vissza küldöttetik, — de ajándék képen is mint egy jutalomul. Ez által a dolog lényege csak annyiban változik irányomban, hogy a hiba nem csak azon uraké, kik a számítást tették, hanem a Tiétek is, kik azt magatokévá tettétek s én csak úgy vagyok compromittálva, mint előbb. Még akkor is, ha Züllichnek valami más okból vontanak le 83 forintot, meg várhattam volna hogy engem is értesítetek arról: miért nem respectáltatott általatok az én kötelező írásom mit Züllichnek a 334 aranyra nézve adtam s az én utalványom tellyes tartalma hamis, — vagy ha valamit nem értettetek, mit ily világos dolognál alig tartok lehetőnek, akkor is úgy hiszem kérdést kellett volna szóban tennetek, mi előtt iratom mellőzésével engem compromittáljanak.”⁹⁵

A szobrot⁹⁶ végül — az időpontról Deák Ferenc értesítette Toldy Ferencet Pesten, 1860. május 17-én írt levelében⁹⁷ — június 11-én adták át, hatalmas tömeg részvételével Eötvös József, Toldy Ferenc, Thaly Kálmán stb. jelenlétében, de természetesen jelen volt a szobrot felállítató bizottság elnöke, Tarányi-Oszterhuber József, Deák sógora, „Zalamegyének egyik közkedvességű táblabírája” is.⁹⁸

Mi adott különös jelentőséget-e szobor átadásának a Zalában különösen kedvelt költő iránti tagadhatatlan tiszteleten kívül? A Kisfaludy-szobor átadása nem csupán — sőt adott helyzetben nem elsősorban — az elhunyt emlékének ünnepélyes megőrkítése volt, hanem alig-alig burkolt merész politikai állásfoglalás is. Mindez egy hosszabb folyamat része, annak egyik epizódja volt. 1859-ben rendült meg a Habsburg-ház helyzete Európában a Solferinónál elszenvedett vereséggel és ugyanekkor váltott ki országszerte óriási felháborodást, mi több ellenállást az ún. „pátensharcban” a tető-pontját elérő protestáns egyházak elleni állami fellépés. 1860-ban szállt partra Giuseppe Garibaldi Marsalánál és vette kezdetét Piemont főségével az egységes Itália létrejötte, amit Magyarországon is reménykedve figyelt az ellenzéki politikai közvélemény. Az országban egymást követték a különféle emlékünnepek (Zrínyi, Vörösmarty stb. — ezek sorába illeszkedett a füredi Kisfaludy-szobor átadása), ebben az évben került sor Pesten arra a forradalmi megemlékezésre, amely végül a csendőrökkel való összecsapásba és csendőrsortűzbe torkollott s amelyben való részvételéért Forinyák Géza egyetemi hallgató életével fizetett, majd ugyanebben az évben vetett véget az életének Széchenyi István. Ferenc József előbb az októberi diplomával, majd a februári pátenssel áll elő, 1861-ben '48-49 óta először ül össze a magyar országgyűlés, hogy aztán a határozati párt elnökeként Teleki László gróf⁹⁹ öngyilkosságával okozzon országszerte felzúdulást.¹⁰⁰ Mindennek logikus következménye, hogy a '48-as, függetlenségi szellemiség ebben az évben országszerte magas hőfokon lángolt. 1861 nyarán Füred is a politika lázában égett.¹⁰¹ Ennek részleteire e helyt nem térhetünk ki, de az abban az évben először megjelenő füredi lap, a Balaton-Füredi Napló kapcsán néhány szót ejteni kell róla. A Balaton-Füredi Napló több számában is törhették a fejüket az olvasók különféle rejtvények megoldásán. Igen jellemző, hogy mik voltak a megfejtések: Füred, szabadság, haza, Balaton, hullám, szerelem stb. A számos fogalom mellett mindössze két olyan személy akadt, akinek a neve ugyancsak egy-egy rejtvény megfejtése volt: Bizay Mihály,¹⁰² „a nemzet bárója” és Deák Ferenc!

Ahhoz, hogy az 1861. évi füredi nyár erősen „átpolitizált” legyen, az is kellett, hogy jószerivel a teljes Zala vármegyei tisztikar megforduljon Füreden legalább néhány napig, de inkább ennél hosszabb időre.

Jellemző, hogy a június 27-én tartott megyei Teleki László-emlékünnepegy helyszínül jó érzéssel Balatonfüredet választották ki. Az ünnepélyes aktus kiemelkedő fontosságát jelzi, hogy a júniusi közgyűlés ennek tárgyalásával indult. Koppány Ferenc első alispán tett javaslatot arra, hogy az országgyűlés elhunyt korelnöke, Palóczy László,¹⁰³ valamint Teleki emlékére Füreden tartsanak megemlékezést: „A haza e két kitűnő polgára felett a helvét hitvallásnak szertartásai szerént a Balaton Füredi megyebeli helvét hitvallású ima házban az egész megye nevében a [...] legünnepélyesebben tartassanak meg.”¹⁰⁴

A megye hangulatát — egyben Deák már-már példátlan népszerűségét — jól jellemzi az is, hogy amikor immár ősszel, szeptember 2-án összeült Zalaegerszegen a vármegye közgyűlése, előbb hosszasan foglalkoztak az országgyűlés felosztatása utáni eseményekkel,¹⁰⁵ majd újabb politikai állásfoglalással felérő határozatot hoztak arról, hogy „Deák Ferenc Urnak élet nagyságú olajba festett mel képe a megye közönség részére [...] a tanácskozó teremben kifüggesztessék. [...] Kit az utókor is e honban, míg Magyar alkotmányos polgár a hazában létezni fog — csodáland, hogy tehát az utódok is láthassák, hogy milyen vala testi kül tekintetére is e páratlan ritka elméjű nagy és bölcs hazafi.”¹⁰⁶

Deák országos népszerűsége az országgyűlés felosztatása után 1861-ben nem csökkent, hanem tovább növekedett. Természetes módon így volt Zala megyében is — amint fenti példánk is mutatja —, ahonnan az akkor már hosszabb ideje a fővárosba élő, de zalai gyökereire mindig büszke Deák származott. Idézzük egy 1861-ben „Zala megye közönségéhez” írt levelét: „A bizalom melyet a T[ekintetes] Közönség irántam nyilvánított, erősíteni fog hogy ne csüggedjek, s öröm érzéssel tölti el keblemet annnyival inkább, mert azon megyétől származik, mely szülő földem, melyhez életem leg szentebb emlékei kötnek.”¹⁰⁷

Ha mindezen tények ismeretében tesszük fel ismét a válaszra váró kérdést, hogy a Füreden törzsvendégnek számító hírességek közül vajon miért éppen Deák Ferenc lett az 1865-ben újonnan létrehozott sétány névadója, akkor aligha túlzás azt mondani, hogy ebben bizony a napi politika főszerepet játszott. A forrongó politikai közélet viharai között adva van egy higgadt és tisztességes politikus, akire az ország alkotmányosságának visszaállítását kívánó, gondolkodó többség szellemi vezéréként tekint és sikerei, valamint derűs egyénisége okán országos népszerűsége soha nem látott méreteket öltött. Mindamellet pedig Zala megyében született, sokáig ott élt, zalai gyökereit nem hogy nem tagadta/tagadja meg, hanem arra kifejezetten büszke, a füredi fürdőnek pedig — Zala vármegye első fürdőjének — hosszú évtizedek óta visszatérő vendége. Nem kétséges, hogy Deák nem érdemtelenül lett névadója az új füredi sétánynak, de ugyanúgy nem kétséges az sem, hogy mindez politikai üzenet is volt, s azt sem írhatjuk a véletlen számlájára, hogy Deák megjelent a névadó ünnepegyen, holott korántsem vonzódott a hivatalos ceremóniákhoz. Idézzük ismét őt magát, pontosabban egy Desseffy Emil¹⁰⁸ grófhhoz írt levelét éppen 1865-ből: „Bécs[be] nem óhajtok menni, mert ott Császár őfelségén kívül még fél millió ember lakik, s e fél millió ember között vannak olyanok, kikkel éppen most nem kívánnék találkozni, mit pedig alig lehetne elkerülni, kívált ha igaz, hogy én nem tudom miféle demonstratív készületeket tesznek ott az Akadémia küldöttségének elfogadására, nem az udvarnál, hanem másutt. Tudod, hogy én ily dolgoktól mindig irtózom.”¹⁰⁹

Nehéz lenne tehát tagadni, hogy a sétányt nem „csak” Deákról, hanem kifejezetten a politikus Deákról nevezték el, mint ahogy a sétány avatásán sem elsősorban Deák, a

magánember, hanem inkább a politikus Deák jelent meg. Úgy is fogalmazhatnánk: annak, hogy a sétány Deák nevét kapta, kulcsszerepe volt annak a ténynek, hogy azt éppen 1865-ben adták át (tán nem véletlen, hogy még 1866-ban és 1867-ben is folytak munkálatok a sétányon, de az avatás és keresztelés már 1865-ben megtörtént). A sétány nevének kiválasztása nem egy „önmagát túlélte”, lehanyaglott egykori nagyság előtti tisztelgés, valamiféle múltba révedő udvarias gesztus volt, hanem az ereje teljében lévő, sikeres politikus — és az általa képviselt politikai irányvonal — látványos diadala. Hogy ez mennyire így van, azt alátámasztja az is, hogy mit jegyeztek fel ugyanazon év augusztusában Deák akkori füredi tartózkodásáról: „Ebben az évben sok érdeklődő szem tekint Fűred felé. Deák Ferenc kinek tiszteletére nevezték el a Balaton partján elhúzódó új sétányt, mint a fürdőnek évtizedek óta állandó vendége, 1865 augusztus havában szokás szerint ismét Fűreden tartózkodott. Itt látogatta meg az új kancellár, Majláth György¹¹⁰ és Sennyei Pál¹¹¹ báró főtárnokmester megbízásából Wenckheim Béla¹¹² báró, hogy a Schmerling¹¹³ bukása után beállott változások közepette véleményét kikérje.”¹¹⁴

Jegyzetek

- 1 Jalsovics Aladár: A balatonfüredi gyógyhely és kirándulási helyei képekkel illusztrálva. Bp., 1878. 27.
- 2 Sörös Pongrác: A tihanyi apátság története II. Tihany mint fiókapátság 1701-től napjainkig. Bp., 1911. 500.
- 3 A bencések tulajdonlására mai napig érvényesen összefoglalóan: Sörös P.: i. m. Az 1860-as, '70-es évek fürdőfejlesztésére nézve: Katona Csaba: A bencés rend mint fürdőtulajdonos az 1860-70-es években. Egyháztörténeti Szemle, 1. (2000). 2. sz. 53-74.; Katona Csaba: Adatok Balatonfüred 1860-as évekbeli fejlődéséhez. Századok, 136. (2002) 6. sz. 1423-1454.
- 4 Zákonyi Ferenc: Balatonfüred. Veszprém, 1988. 69.
- 5 A Deák Ferenc életének és tevékenységének egyes részeire vonatkozó szakirodalmat, illetve forrásokat csak konkrét hivatkozások esetében jelölöm. A téma miatt viszont nem lehet említés nélkül hagyni az Auschwitzban elpusztított kiváló újságíró, Tábori Kornél (1879-1944) a Balatoni Kurírban közölt cikksorozatának Deák Ferencről szóló darabját: Tábori Kornél: Nevezetes balatoniak. Deák Ferenc. Balatoni Kurír, 1940. március 1.1-4.
- 6 Tankréd: Deák Ferenc Balaton-Fűreden. Hazánk s a Külföld, 1865. 32. sz. 510.
- 7 Zákonyi F.: i. m. 70.
- 8 Zákonyi F.: i. m. 70.
- 9 Palóczy Edgár: Füredi levél. Balatoni Kurír, 1940. július 4. 1.
- 10 A tanulmányban előforduló személyek esetében a közismert személyiségek, valamint az egyértelműen nem azonosíthatóak esetében a lábjegyzeteléstől eltekintünk.
- 11 Vitkovits Mihály (1778-1829) ügyvéd, költő, író, műfordító.
- 12 Fáy András (1786-1864) író, politikus az Pesti Hazai Első Takarékpénztár igazgatója
- 13 Kis János evangélikus superintendens (püspök)???
- 14 Hrabovszky Dávid: Függelékül Fűredről s Tihanyról. Tudományos Gyűjtemény, XII. Pest, 1827. 99.
- 15 Rákosi: Fürdői mozgalmak. Fűred, július]. 5-kén. Regélő, 1842. 56. sz. 479. Ekkor írta Kossuth a Pesti Hírlapban megjelent híressé vált füredi fürdőlevelét. Kossuth 1842. évi füredi tartózkodására: Petneki Áron: A füredi fürdővendég. Rubicon, 1995. 1-2. sz. 14-16.
- 16 Vaszary füredi kötődését jelzi, hogy a fürdőhelyen kezdeményezte az akkori pannonhalmi főapátnak, hogy vegye fel a bencés rendbe: "Két napi út után Balatonfüreden találja Rimely Mihályt, sz[ent]. Benedek-rend főapátját s alázatos kéréssel jelentkezik, hogy vegye fel a szent hivatást teljesítő rend tagjai közé." Keményffy K. Dániel: Vaszary Kolos 1855-1905. Esztergom, 1905. 22. Pannonhalmi főapátként, majd esztergomi primásésként már saját nyaralója volt Fűreden, a halál is itt érte 1915-ben. Vaszary Kolos (1832-1915) Vasárnapi Újság, 1915. 37. sz. 587.
- 17 Verus: Isten hozta! Balatonfüredi Hírlap, 1912. 3. sz. 1.
- 18 id. Lendvay Márton (1807-1858) a Nemzeti Színház ünnepelt színésze - érdekesség, hogy fia, ifj. Lendvay Márton Fűreden hunyt el.
- 19 Helyesen: Egressy Gábor (1808-1866) a Nemzeti Színház ünnepelt színésze, 1848-ban szegedi kormánybiztos.
- 20 Idézi: Zákonyi Ferenc: i. m. 809.
- 21 Berzeviczy Albert: Régi emlékek 1853-1870. Bp., 1907. 153.
- 22 Kölcsey Antónia levele Wesselényi Miklóshoz. Szatmárcseke, 1837. szeptember 25. Közli: Kölcsey Antónia naplója. A szöveget válogatta: Gábor Júlia. Bp., 1982. 147.
- 23 Deák Antalra életére és politikai szerepvállalására nézve legújabbban: Molnár András: Zala megye követei az 1825-27. évi országgyűlésen. Levéltári Szemle, 52. (2002). 4. sz. 51-63.
- 24 Ferenczy Zoltán: Deák élete. Bp., 1904. I. köt. 107.
- 25 Újfalvy Sándor: Emlékiratok. A szöveget gondozta: Benkő Samu, Ugrin Aranka. Bp., 1900. 239-243.
- 26 Deák Ferenc emlékezete. II. Levelek 1822-1875. Szerk.: Váczy János. Bp., 1890. 171.
- 27 A 19. századi füredi vendégek társadalmi, illetve lakóhely szerinti megoszlására nézve: Hudi József: A balatoni fürdőkultúra a reformkorban. Zalai Gyűjtemény, 28. Zalaegerszeg, 1988. 110-128.; Katona Csaba: Fűred vonzásában. Intézmények és vendégek Balatonfüreden 1834-1865 között. Új Balaton, 1. (2002) 2. sz. 56-61.; Katona Csaba: Fűred és vendégei. Egy fürdőhely és "társadalma" az 1840-1860-as években. Korall, 3. (2002) 7-8. sz. 56-77.
- 28 Madarász József: Emlékirataim 1831-81. Bp., 1883. 32.
- 29 Horváth Bálint: A Füredi-savanyúvíz, s Balaton környéke. [Moson]Magyaróvár, 1848. 13.

- 30 Huszár Imre: Balatoni saisonok. Nayad. Fördői-album. Szerk.: Balázs Sándor, Huszár Imre, Rózsaági Antal. Pest, 1863. 37.
- 31 A pápai fürdővendégekre nézve részletesen: Katona Csaba: "Pápáról igen szép útja van Balatonfürednek" Adatok a reform- és dualizmuskori pápai polgárság mentalitásához. Lapok Pápa történetéből, 4-5. sz. Panniculus ser. C. no. 149-150. 333-374.
- 32 Katona Cs.: Füred és vendégei, i. m. passim.
- 33 A Vas megyei fürdővendégekre nézve részletesen: Katona Csaba: Vas vármegyei fürdővendégek Balatonfüreden, 1840-1918. Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények, 27. (2000). 4. sz. 50-66.
- 34 A számítások az adott évek fürdőlistáinak adatain alapulnak.
- 35 A színház alapítására és működésének kezdetére nézve: Fára József: A balatonfüredi színház megalapítása és működésének első évtizedei. Zalaegerszeg, 1925.
- 36 Bács megye színházzal kapcsolatos hozzájárulására nézve: Kőhegyi Mihály: Adatok a Kisfaludy Sándor alapította balatonfüredi színház történetéhez. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 1970. 9. sz. 97-104.; Katona Csaba: A balatonfüredi színház létrejöttének Bács megye-i vonatkozásai. Bácsország, 8. (2002) 10-12. sz. 40-42.:
- 37 "Bács, Veszprém és Vas vármegyék folyamodásomra a 'Füredi Színház' felépülhetésére és alapulhatására segédkezüket úgy nyújtják, mint Hatóságok, Közgyűléseikben hozott végzéseik mellett, nem csak illendőneké, hanem kötelességemnek is tartom, noha ezt tőlem soha nem kívánták, ő-nekik is színtűgy számot adni, mint N. Zala vármegyének." Nyilatkozás Tekintetes Zala Vármegyének azon végzésére, mely szerint Kúthy Pál Főbíró Úrnak meghagyatik, hogy minékutánna a' Balaton-Füredi Színház felépült, 's a' N. vármegye a' dolognak miben létét tudni kívánna, ő engem számadásra szállítson. Sümeg, 1836. május 2. Közli: Kisfaludy Sándor hátrahagyott munkái. Kiadta: Gálos Rezső. Győr, 1831. 383.
- 38 "Amit N. Tolna vármegye küldött, azt nem mint hatóság küldi: hanem némely azon megyebéli barátimnak és rokonimnak felszólítására egy közgyűlési ebédnél iratott alá. Uo. 392.
- 39 Erre példaként idézném Berzeviczy Albertet: "Részint balaton-füredi, részint tátravidéki tartózkodás hozta össze Szinyeinét Tomori Anasztázzal, Szalestei Lászlóval, Pap Gáborral, Császár Ferencsel, Simonffy Kálmánnal, az öreg Fáy Andrással s az ötvenes évek költőnőjével, Flórával (Tóth Kálmánné, Majthényi Flóra) kikkel valamennyivel levelezett is." Berzeviczy A.: i. m. 154.
- 40 Ferenc József először 1852-ben (majd 1857-ben) először látogatta meg Füredet. Bogay Lajos, Zala Bach-huszár megyei főnöke - egyebek mellett az alábbiakat tette közzé nyomtatásban: "Még az ország minden részeiben a' népek millióinak örömjaja Ő FELSÉGÉNEK dicsőségesen uralkodó CSÁSZÁRUNK és APOSTOLI KIRÁLYUNKNAK honunkban legkegyelmesebben tett megérkezését -, s azon szerencsét hirdeti, hogy magas jelenlétével az ország minden részeit boldogítja, Zala megyének is azon kitűnő szerencze jutott osztalékká, hogy Ő FELSÉGE, Legkegyelmesebb CSÁSZÁRUNK és APOSTOLI KIRÁLYUNK folyó hó 29-én reggeli órákban Keszthelyen, majd ugyan az napon B.Füreden a megye hódolatát elfogadni kegyes leend." Megyei főnöki hirdetmény. Zalaegerszeg, 1952. június 13. Városi Helytörténeti Gyűjtemény, Balatonfüred. Az említett napon az 1852. évi fürdőlista szerint összesen 117-en érkeztek a Savanyúvízhez, magát a császárt is beleszámítva. Kíséretét összesen hatvan fő alkotta. A császár látogatásának napján Füredre érkező további 57 fő abszolút idénycsúcsnak számított. Országos Széchényi Könyvtár. P. 28.124/1852 Balatonfüredi fürdőlisták. Az uralkodóház tagjainak Füredre érkezése is vonzerőt gyakorolt. Kisfaludy Sándor így emlékezett meg egy 1832-ben írt levelében József nádor füredi látogatásáról: "Füreden három hetet töltöttem, hol most annyi vendég sereglett össze, a mennyit a Palatínusnak 1824-ben ott mulatása óta nem tudok." Kisfaludy Sándor levele Ujfály Sándorhoz. Sümeg, 1832. augusztus 1. Közli: Mezőkövesdi Ujfály Sándor emlékiratai. Közreadta: Gyulai Farkas. Kolozsvár, 1941. 244. Az 1847 nyarán Füreden tartózkodó Degré Alajos hasonló élményekről számol be István nádor füredi látogatásáról: "A hetek óta néptelenné vált Balaton-Füred ma minden zugában megtelt, épületein lobogók, szőnyegek s virágok lengtek, terein a nép ünnepies viseletben hullámzott." Degré Alajos: Visszaemlékezéseim. Bp., 1983. 156. Szőgyény-Marich László a nádor fogadásának hivatalos oldalát emelte ki: "Szeptember 30-án reggeli 8 órakor a Kisfaludy nevet viselő gőzörsre szállottunk, s nagy kísérettel és zenező mellett a Balatonon előbb Tihanyba, megnézvén az apátságot, onnét Füredre mentünk. Tihanyban és Füreden a benediktánus apátok fogadták Ő fenségét. Veszprémmege és más egyéb testületek fogadtatása után Füreden nagy ebéd volt." idősebb Szőgyény-Marich László: Emlékiratai. I. köt. Bp., 1903. 206.
- 41 Erre nézve részletesen: Molnár András: "Deák Ferenc nekünk nem királyunk!" Az 1843-as zalai követválasztás anatómiája. Skandalum. Magyar közéleti botrányok 1843-1991. Összeállította: Gerő András. Bp., 1993.
- 42 Csány László (1790-1849) ellenzéki politikus, 1848-49-ben kormánybiztos, a szabadságharc mártírja.
- 43 Molnár András: Csány László a zalai reformellenzék élén. Kossuth kormánybiztos Csány László. Zalaegerszeg, 1990. (Zalai Gyűjtemény, 30.) 8.
- 44 Az 1840-es években a már betegeskedő Wesselényi fürdőn, a morvaországi Gräfenbergben (ma: Lázné Jeseník) keresett orvoslást. Erre nézve: Csorna Borbála: Magyar fürdővendégek a gräfenbergi vízgyógyintézetben. Egy csehországi fürdő mindennapjai magyar szemmel. Korall, 3. (2002) 7-8. sz. 78-94.
- 45 Sörös P.: i. m. 500.
- 46 Deák Ferenc emlékezete, i. m. 12-16.
- 47 Ferenczy Z.: i. m. 104.
- 48 Eötvös József báró.
- 49 Klauzál Gábor.
- 50 Tábori Kornél: Titkos jelentések Balatonfüredről. Hogyan dolgoztak a régi kéme? Balatoni Kalauz. Szerk.: Wlassics Tibor. Bp., 1925. 29.
- 51 Ráday Gedeon gróf (1806-1873) liberális politikus, a reformkori Pest megyei ellenzék egyik vezéralakja, 1849-ig a Nemzeti Színház főintendánsa.
- 52 Stuller Ferenc (1806-1874) ügyvéd, újságíró, 1848-49-ben pénzügyminisztériumi elnöki titkár, majd az Országos Honvédelmi Bizottmány titkára.
- 53 Benyovszky Péter (?-?) ügyvéd, Pest megyei táblabíró.
- 54 Fiáth Ferenc (1815-1885) nagybirtokos, 1844-ben Fejér vm. alispánja és országgyűlési követe, 1849-ben Székesfehérvár császári biztosa, majd 1860-ban és 1865-ben Veszprém vármegye főispánja.
- 55 Bártfay László (1797-1858) a gróf Károly-család ügyésze, író, irodalomszervező. Vörösmarty Mihály és Bártfay 1838. évi füredi tartózkodására nézve: Vörös Károly: Füred és vendégei 1838 egy nyári hetében. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 1965. 3. sz.
- 56 Tóth Lőrinc (1814-1903) író, jogtudós.
- 57 Hajnik Károly (1806-1886) gyorsíró, újságíró, 1832-től a gyorsírásos országgyűlési napló szerkesztője.
- 58 A rendőrség Vörösmarty balatonfüredi tartózkodásáról, 1838. augusztus 10. Közli: Lukácsy Sándor-Balassa László: Vörösmarty 1800-1855. Bp., 1955. 45.
- 59 Széchényi István: Napló. Szerk.: Oltványi Ambrus. Bp., 1982. 841.
- 60 Patay József (1804-?) földbirtokos, a Magyar Gazdasági Egyesület alelnöke, a pesti Közcsendi Bizottság elnöke, 1848-49-ben a monori terület képviselője, az Országos Honvédelmi Bizottmány tagja.
- 61 Madarász J.: i. m. 66.

- 62 Horváth János (1769-1835) székesfehérvári püspök.
- 63 Rónay Jácint: Napló. S. a. r.: Hölvényi György. Bp.-Pannonhalma, 1996. (METEM-könyvek, 13.) 28.
- 64 Ferenczy Z.: i. m. II. köt. 6.
- 65 Deák Ferenc emlékezete, i. m. 157.
- 66 Deák Ferenc emlékezete, i. m. 175-176.
- 67 Ferenczy Z.: i. m. II. köt. 40.
- 68 Récei Viktor Alfonz: Ötven év B.-Füred múltjából 1835-1885. Uő.: Felolvasások és leírások. Kassa, 1889. 53.
- 69 Deák Ferenc emlékezete, i. m. 177.
- 70 Deák Ferenc emlékezete, i. m. 178.
- 71 Deák Ferenc emlékezete, i. m. 179.
- 72 Pl.: Kulcsár Sándor: Százéves balatonfüredi panaszkönyv. Irodalomtörténeti Közlemények, 1940.
- 73 Daday András: A régi Balatonfüredről, I. Gyógyászat, 1945. 15. sz. 216.
- 74 Sörös P.: i. m. 400.
- 75 Noszlopy füredi tartózkodása I. - a teljesség igénye nélkül - az alábbi két lábjegyzetben hivatkozott munkát.
- 76 Noszlopy Antal: Az 1848-49-ki dunántúli önvédharc pótrajzául az általános magyarkori önvédharc történetéhez. Másolat. Városi Helytörténeti Gyűjtemény, Balatonfüred. 192.
- 77 Andrassy Antal: Noszlopy Gáspár, Dél-Dunántúl kormánybiztosa. Somogy megye múltjából, 16. Kaposvár, 1985. 328-329.
- 78 Czigány László: Laky Demeter és Sebesy Kálmán a szabadságharcban (1848-1849). Zalai Gyűjtemény, 35. Zalaegerszeg, 1994. 210.
- 79 Ambrus József: Az 1848 és 1849-ik évi szabadságharcban részt vett római és görög katolikus papkatonák albuma. Nagyikinda, 1892. 244.
- 80 Széli Kálmán miniszterelnöki tevékenységére nézve összefoglalóan: Izsák Lajos-Pölöskei Ferenc-Romsics Ignác-Szerencsés Károly-Urbán Aladár: Magyarország miniszterelnökei 1848-1990. Szerk.: Dús Ágnes. Bp., 1993. 51-53.
- 81 Zákonyi F.: i. m. 802.
- 82 A gräfenbergi magyar fürdővendégek nézve: Csorna Borbála: Magyarok priznicben. Avagy a gräfenbergi magyar fürdővendégek hétköznapjai, I. Prágai Tükör, 2002. 5. sz.; Csorna Borbála: Magyarok priznicben. Avagy a gräfenbergi magyar fürdővendégek hétköznapjai II. Prágai Tükör, 2003. 1. sz.
- 83 Friedenthal, Richard: Goethe élete és kora. Bp., 1978. 726-728.
- 84 Johann Wolfgang Goethe levele Karl Friedrich Zelterhez. Marienbad, 1822. augusztus 8. Közli: Így élt Goethe. Vallomások, művek, dokumentumok. Szerk.: Walkó György. Bp., 1964. 464.
- 85 Deák Ferenc emlékezete, i. m. 238.
- 86 Pulszky Ferenc (1814-1897) liberális politikus, publicista, régész, művészettörténész, 1848-ban a Batthyány-kormány államtitkára, 1867-ig emigrációban élt, hazatérte után a Nemzeti Múzeum elnöke.
- 87 Deák Ferenc emlékezete, i. m. 270.
- 88 Zákonyi F.: i. m. 567.
- 89 Ranolder János (1806-1875) egyházi író, 1849-75 között veszprémi püspök. Ő állította fel a Badacsonyi hegyn ma is látható ún. Ranolder-keresztet.
- 90 Hírek. Vasárnapi Újság, 1857. 399.
- 91 Deák Ferenc emlékezete, i. m. 258.
- 92 Hírek. Vasárnapi Újság, 1859. 284.
- 93 Hertelendy Károly (1784-1861) 1832-34 között Zala vármegye alispánja, a balatoni gőzhajózás megindításának egyik kezdeményezője.
- 94 Zala Megyei Levéltár (= ZML) Koppány Ferenc főadószedő hivatali iratai. A balatonfüredi Kisfaludy-szoborra vonatkozó iratok. Deák Ferenc levele Koppány Ferenchez. Pusztaszentlászló, 1859. szeptember 22.
- 95 ZML Koppány Ferenc adószedő hivatali iratai. A balatonfüredi Kisfaludy-szoborra vonatkozó iratok. Deák Ferenc levele Koppány Ferenchez Pest, 1859. november 25.
- 96 E szobor nem azonos a ma is Füreden álló Kisfaludy-szoborral. Mivel művészi színvonala - finoman fogalmazva - kívánivalókat hagyott maga után, nem sokkal később egy másik szobrot állítottak a költőnek: ezt Vay Miklós (1828-1886) formázta meg - érdekességként érdemes megemlíteni, hogy ő később Deák Ferencről is készített szobrot -, és 1877. május 11-én adták át. Jalsovics A.: i. m. 97. A két szoborra nézve: Fára József: Kisfaludy Sándor balatonfüredi két szobra. Zalaegerszeg, é. n.
- 97 Deák Ferenc emlékezete, i. m. 204.
- 98 R[oboz] I[stván]: Balatonföldvidéki levelek. Hölgyfutár, 1860. június 19. 583.
- 99 Teleki László gróf (1810-1861) politikus, 1847-től az Ellenzéki Kör elnöke, 1848-49-ben a magyar kormány párizsi diplomáciai megbízottja, majd 1860-ig emigrációban élt, hazatérte után képviselő, a határozati párt vezére.
- 100 Az 1859-61. évekre nézve összefoglalóan: Somogyi Éva: Abszolutizmus és kiegyezés. Bp., 1981.
- 101 Erre nézve: Katona Csaba: A balatonfüredi nyár - anno 1861. Pannon Tükör, 6. (2001) 2. sz. 12-23.
- 102 Bizay személyére nézve: Kohn Dániel: A nemzet bárója (Visszaemlékezés Bizay Györgyre [sic!]). Uő.: Az élet alkonyán: visszaemlékezések. Gyula, 1937. 219-224. Katona Csaba: A "nemzet bárója", aki már életében legenda lett. Homo ludens I. Szerk.: Bana József. Győr, 2002. (Győri Tanulmányok, 26.) 35-46.
- 103 Palóczy László (1783-1861) politikus, Borsod megye főjegyzője, majd alispánja, több ízben országgyűlési követe.
- 104 Magyar Országos Levéltár (= MOL) X 8003. IV. 251 a. Zala megye bizottmányának iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek, 1861. Június közgyűlés iratai. 1-2.
- 105 Az országgyűlést augusztus 22-én oszlatta fel az uralkodó. Somogyi É.: i. m. 158.
- 106 MOL X 8003. IV. 251 a. Zala megye bizottmányának iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek, 1861. Szeptemberi közgyűlés iratai. 6-7.
- 107 ZML Közgyűlési iratok. 1861:1206. Deák Ferenc levele Zala megye közönségéhez. Pest, 1861. május 15.
- 108 Dessewffy Emil gróf (1814-1866) konzervatív politikus, közgazdasági író, 1855-től haláláig az Akadémia elnöke.
- 109 MOL R 329 Kornai István irathagyatéka. 1. cs. Deák Ferenc levele Dessewffy Emil grófnhoz. Pest, 1865. május 29. Egykorú másolat.
- 110 ifj. Majláth (Mailáth) György (1818-1883) konzervatív politikus, Baranya megye alispánja, majd főispánja, 1860-61-ben a helytartótanács elnöke, 1865-67-ben udvari kancellár.
- 111 Sennyey Pál báró (1824-1888) konzervatív politikus, 1860-67 között a helytartótanács alelnöke, majd elnöke.
- 112 Wenckheim Béla báró (1811-1879) liberális politikus, a reformkorban Békés megye alispánja, országgyűlési követe.
- 113 Schmerling, Anton von (1805-1893) osztrák politikus, 1860-65 között államminiszter.
- 114 Sörös P.: i. m. 406.